ՄԱՐՏԱԿԵՐՏԻ ՇՐՋԱՆ

1. ՄԵԾԻՐԱՆԻՑ — Ս. ՀԱԿՈԲԱ ՎԱՆՔ

Արցախի այս հնագույն վանքը գտնվում է Խաչեն գավառի վերին մասում, Քոլատակ գյուղից մոտ երկու կիլոմետր հյուսիս՝ մի լեռնաբազուկի վրա, որտեղից բացվում է Խաչենագետի հովտի ընդարձակ ու գեղեցիկ տեսարանը։

Գրականության մեջ կոչվել է նաև Մեծարանց վանք և ստուգաբանվել իբր մեծ արանց, մեծ մարդկանց, որը ժողովրդական ոճի իմաստավորում է և սխալ[1]։

Մեծիրանքը Արցախի գավառներից մեկն էր իր եպիսկոպոսով, որը նստում էր այս վանքում և նույն գավառի անունով էլ կոչվել է վանքը։ Վանքի բուն անունն է ս. Հակոբ, որովհետև այստեղ էր պահվում սրբերի կարգը դասված Մծբինա հայրապետ Հակոբի աջը, որի պահարանի վրա մնացել է նորոգության հետևյալ արձանագրությունը.

Նորոգեցաւ ի թ-ւին հայոց ։ՌՃԽ։ (1691), ձեռամբ Գրիգոր եպիսկոպոսին[2]։

Վանքի հիմնադրման վերաբերյալ տեղեկություններ չկան. հին մատենագիրներից Կաղանկատվացին բազմիցս հիշատակում է Մեծիրանքը, բայց միշտ որպես գավառ, վիճակ, սահման, կողմն, հայրապետություն, եպիսկոպոսություն։ Արձանագրություններից ամենահինը ունի 853 թվականը, դա մի խաչքարի պատվանդանի վրա է, որը հետագայում ագուցվել է պատի մեջ, որպես շինաքար։ 1212 թ. մի արձանագրության մեջ ասված է՝ «վերստին շինեցի», որը պետք է հասկանալ նորոգման իմաստով։

Շենքերի ճարտարապետական ձևերը ևս ժամանակագրություն չեն մատնանշում, որովհետև բոլորն էլ ճեղքված քարերով են և զուրկ քանդակներից։ Բոլոր դեպքերում նրա հիմնարկումը IX *դարից շատ ավելի առաջ է։*

Վանքը ունի շրջապարիսպ, որի կենտրոնում 7—8 մեծ ու փոքր եկեղեցիներ են՝ իրար կից և հաճախ մուտքերն իրար մեջ. բոլորը սագաշեն և ճեղքված քարերով. հնագույնները կենտրոնական 3 եկեղեցիներն են, որոնց առաջ շինված է սյունազարդ փոքր սրահ՝ նույնպես անտաշ քարերով։

Եկեղեցիներին հարավից կցված են եղել միաբանների խցերը և տնտեսական շենքերը, որոնք այժմ ավերակ են։

Մեծիրանց վանքը Արցախի հեղինակավոր ուխտատեղիներից է, եղել է եպիսկոպոսանիստ և երբեմն էլ կաթողիկոսանիստ, նաև ուսման և դպրության կարևոր կենտրոն։

Այս վանքից մեր ժողովածուում ամփոփված են 41 արձանագրություն, որոնցից 33-ը հրատարակվել են նախկինում, իսկ 8-ը հրատարակվում են առաջին անգամ։

---

[1] Խ. Դադյան, *Մեծարանց որ և ս. Հակոբա վանից արձանագրությունները*, «Բանասէր», 1901, էջ 135։

[2] Ջալալեանց, I, 193։

1. ԱՐԵՎԵԼՑԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ *արևմտյան պատի հարավային անկյունում, արտաքուստ, սրահի մեջ 7 տող.*

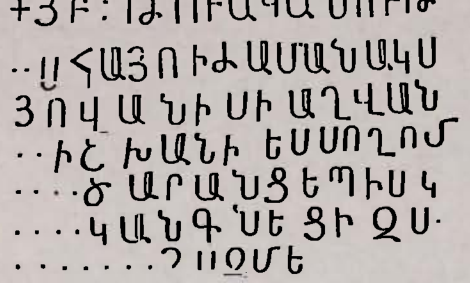

:ՅԲ: (853) ԹՈՒԱԿԱՆՈՒԹ[ԵԱՆ]Ս ՀԱՅՈ[Ց], Ի ԺԱՄԱՆԱԿՍ| ՅՈՎԱՆՆԻՍԻ, ԱՂՎ[Ա]Ն[ԻՑ] ԻՇԽԱՆԻ, ԵՍ ՍՈՂՈՄ[ՈՆ] ՄԵ[Ծ]ԱՐԱՆՑ ԵՊԻՍԿ[ՈՊՈՍ] ԿԱՆԳՆԵՑԻ ԶՍԲ.| [ԽԱ]ՉՍ ԶՄԵ . . . .

Ծանոթ. Խաչքարի պատվանդանը ունի քիվ, որի վրա և տեղավորված է առաջին տողը։ Նորոգումների ժամանակ օգտագործվել է որպես շինանյութ։

Հրատ. *Դաշեան 143—144։*
Լուսանկ. 1

2. ԱՐԵՎՄՏՑԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ *սրահի միջից բացվող մուտքից վեր, արտաքուստ, տողատված, երկու քարի վրա, 12 տող.*

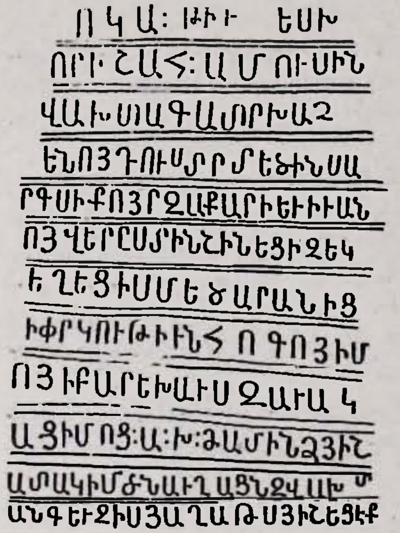

:ՈԿԱ: (1212) ԹԻՒ. ԵՍ Խ|ՈՐԻՇԱՀ, ԱՄՈՒՍԻՆ| Վ[Ա]ԽՏԱ[Ն]ԳԱ ՏՐ. ԽԱՉ|ԵՆՈՑ, ԴՈՒՍՏՐ ՄԵԾԻՆ ՍԱ|ՐԳՍԻ, ՔՈՅՐ ԶԱՔԱՐԻ ԵՒ ԻՒԱՆ|ՈՑ, ՎԵՐԸՍՏԻՆ ՇԻՆԵՑԻ ԶԵԿ|ԵՂԵՑԻՍ ՄԵԾԱՐԱՆԻՑ| Ի ՓՐԿՈՒԹԻՒՆ ՀՈԳՈՑ ԻՄ|ՈՑ Ի ԲԱՐԵԽԱՒՍ ԶԱՒԱԿ|ԱՑ ԻՄՈՑ :Ա:Խ: (մնկ fառասունf) ԺԱՄ ԻՆՁ, ՑԻՇ|ԱՏԱԿ ԻՄ ԾՆԱՒ[Ղ]ԱՑՆ: ԶՎԱԽՏ|ԱՆԳ ԵՎ ԶԻՍ ՑԱՂԱ[ՒԹ]Ս ՑԻՇԵՑԷՔ:

Հրատ. *Շահխաթունեանց,* II, *378։ Ջալալեանց,* I, *193։ Բարխուդարեանց, 171, Դաշեան, 143։*

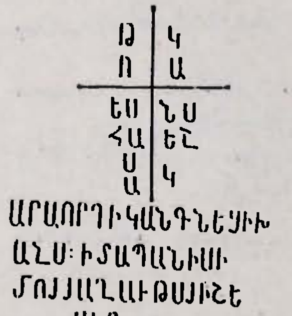

3. ԳԱՎԹԻ *արևելյան պատին ներքուստ ագուցված գեղաքանդակ խաչքարի վրա, 9 տող.*

Թ[Վ]ԻՆ :ՈԿԱ: (1212). ԵՍ ՀԱՍԱՆՍ, ԵՇԿ|ԱՐԱ ՍՐԴԻ ԿԱՆԳՆԵՑԻ Խ|ԱՉՍ Ի ՏԱՊԱՆԻՍ ԻՄՈՑ ՑԱՂԱՒԹՍ ՑԻՇԵ|ՑԷՔ:

Ծանոթ. Հրատարակիչը, խաչի շուրջը եղած տողերի սխալ վերծանման շնորհիվ երկու անձնանուններն էլ աղավաղել է։

Հրատ. *Դաշեան, 140։*

4. ԳԱՎԹԻ ներսում, հարավային որմնամույթի մեջ ագուցված բարձրարվեստ խաչքարի ներքևի մասում, 4 տող.

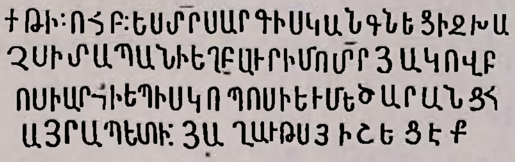

Թ⌈Ի⌉Ի⌈Ն⌉ :ՈՀԲ: (1223). ԵՍ ՏՐ. ՍԱՐԳԻՍ ԿԱՆԳՆԵՑԻ ԶԽԱ|ԶՍ Ի ՏԱՊԱՆԻ ԵՂԲԱԻՐ ԻՄՈ ՏՐ. ՅԱԿՈՎԲ|ՈՍԻ ԱՐՀԻԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԵՎ ՄԵԾԱՐԱՆՑ Հ|ԱՅՐԱՊԵՏԻ: ՅԱՂԱԻԹՍ ՅԻՇԵՑԷՔ:

Հրատ. Դադեան, 145, Բարխուդարեանց, 170,

5. ԳԱՎԹԻ ներսում, արևելյան որմնամույթի մեջ ագուցված դեղաքանդակ խաչքարի ներքևի մասում, 5 տող.

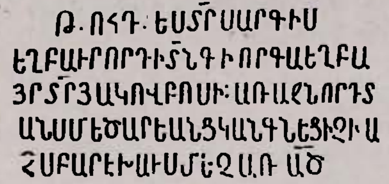

Թ⌈Վ⌉Ի⌈Ն⌉ :ՈՀԴ: (1225). ԵՍ ՏՐ. ՍԱՐԳԻՍ, |ԵՂԲԱԻՐՈՐԴԻ Տ⌈ԵԱՌ⌉Ն ԳԻ|ՈՐԳԱ, ԵՂԲԱ|ՅՐ ՏՐ. ՅԱԿՈՎԲՈՍԻ, ԱՌԱՋՆՈՐԴ Տ|ԱՆՍ ՄԵԾԱՐԵԱՆՑ, ԿԱՆԳՆԵՑԻ ԶԽԱ|ԶՍ ԲԱՐԷԽԱԻՍ ՄԵԶ ԱԻ ԱԾ

Հրատ. Դադեան, 145, Բարխուդարեանց, 170,

6. ՍՐԱՀԻ հարավային պատին, 13 տող.

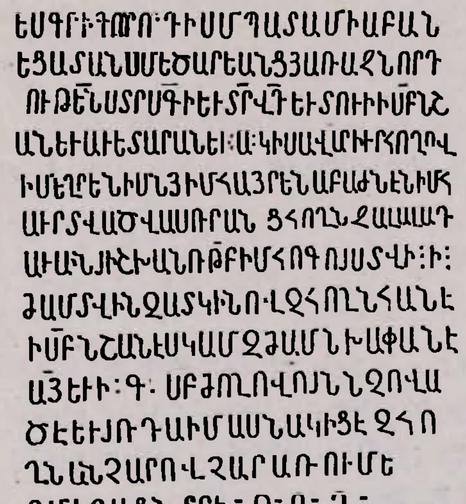

ԵՍ ԳՐԻԳՈՐ, ՈՐԴԻ ՍՄՊԱՏԱ, ՄԻԱԲԱՆ|ԵՑԱ ՏԱՆՍ ՄԵԾԱՐԵԱՆՑ ՅԱՌԱՋՆՈՐԴ|ՈՒԹԵ⌈Ա⌉ՆՍ ՏՐ. Ս⌈Ա⌉Ր⌈Գ⌉Ս⌈Ի ԵՒ ՏՐ. Վ⌈Ա⌉Ր⌈Դ⌉Ա⌈ՆԻ⌉: ԵՒ Տ⌈ՈՒ⌉Ի⌈ՆՔ⌉. ՆՇ|ԱՆ ԵՒ ԱԻԵՏԱՐԱՆ ԵՒ :Ա: ԿԻՍԱՎԱՐ ԻՒՐ ՀՈՂՈՎ| Ի ՄԵՂՐԵՆԻՍՆ ՑԻՄ ՀԱՅՐԵՆԱԲԱԺՆԷՆ, ԻՄ Հ|ԱԻՐ ՏՎԱԾ ՎԱՍՈՒՐԱՆՑ ՀՈՂՆ. ՋԱԼԱԼԱԴ|ԱԻԼԻՆ ՑԻՇԽԱՆՈՒԹԲ, ԻՄ ՀՈԳՈՅՍ ՏՎԻ. :Ի: (20)|ԺԱՄ ՏՎԻՆ ԶԱՏԿԻՆ: ՈՎ ԶՀՈՂՆ ՀԱՆԷ| Ի ՍԲ. ՆՇԱՆԷՍ ԿԱՄ ԶԺԱՄՆ ԽԱՓԱՆԷ| ԱՑ. ԵՒ Ի :Գ: ՍԲ. ԺՈՂՈՎՈՅՆ ՆԶՈՎԱ|Ծ Է ԵՒ ՅՈՒԴԱԻ ՄԱՍՆԱԿԻՑ Է, ԶՀՈ|ՂՆ ԱՆԶԱՐ, ՈՎ ԶԱՐ ԱԻՌՈՒ՝ ՄԵ|Ր ՄԵՂԱՑՆ Տ⌊Է⌋Ր Է: Թ⌈Վ⌉ԻՆ⌉ :ՈՂ: (1241):

Հրաա. Ջալալեանց, I, 194 (միայն սկզբի 4 տողը), Դադեան, 138,

7. ԽԱՉՔԱՐ, որը հենած է արևելյան եկեղեցու հարավային պատին, արտաքուստ, գլխիվայր, տակին միայն թվականը, 1 տող.

ԹՎ ՈՂԸ   ԹՎ. :ՈՂԸ: (1249)

8. ԱՐԵՎԵԼՑԱՆ եկեղեցու արևմտյան պատին, արտաքուստ, սրահի մեջ.

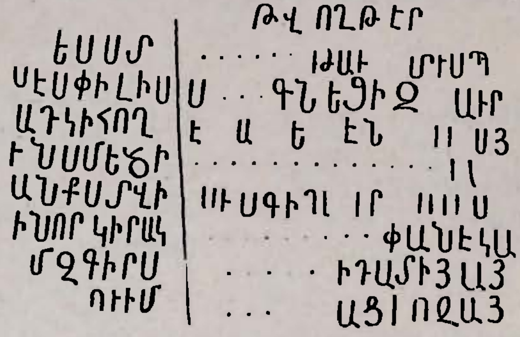

Ծանոթ. *Գրված է երկու քարերի վրա, որոնք բոլոր կողմերից ջարդոտված են։ Առաջին քարի վրա գրերը համեմատաբար պարզ են, երկրորդի վրա՝ խիստ եղծված։ Պարզ է Թվականը՝ ։ՈՂԹ։ (1250)։ Ապա կարելի է կռահել, որ նվիրված է հողամաս և Նոր կիրակիին պատարագ սահմանված։ Ստեփանոս և Ներսես են թերևս անձնանուններըւ*

9. ՆԱԽՈՐԴԻՑ ներքև մի քարի վրա, բոլոր կողմերից ջարդոտված, 3 տողի մնացորդ.

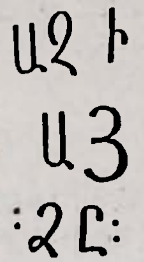

. . . ԱՁԻ . . .
. . . ԱՑ . . .
. . :ՁԸ:

Հրատ. Դաշեան, 144,
Լուսանկ. 2

10. ԵԿԵՂԵՑՈՒ արևմտյան մուտքի մոտ, արտաքուստ, սրահի մեջ, 16 տող.

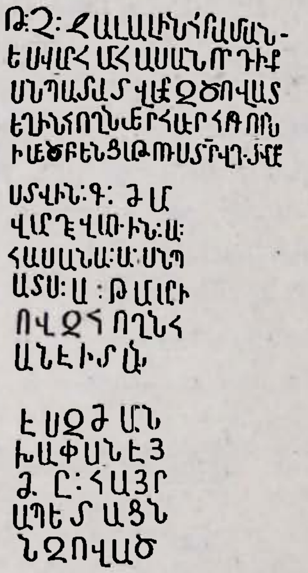

Թ⸢Վ.ԻՆ⸣ :Ձ: (1251) ՋԱԼԱԼԻՆ ՀՐԱՄԱՆ' ԱԻ⸢ԳԵՍ
ՎԱՐՀԱՄ, ՀԱՍԱՆ, ՈՐԴԻՔ| ՍՆՊԱՏԱ ՏՎԱՔ ՁԾՈՎԱՏ|
ԵՂԻՆ ՀՈՂՆ ՄԵՐ ՀԱԻՐ ՀՈԳՈՑՆ| Ի ՄԵԾԻՐԵՆՑ Ա-
ԹՈՌՍ. ՏՐ. Վ⸢ԱՐ⸣Դ⸢ԱՆ⸣, ՄԻԱԲԱ⸢Ն⸣Ք|Ս, ՏՎԻՆ :Գ:
ԺԱՄ| ՎԱՐԴԷՎԱՌԻՆ :Ա:|ՀԱՍԱՆԱ, :Ա: ՍՆՊ|ԱՏԱ, :Ա:
ԹԱՄԱՐԻ|. ՈՎ ՁՀՈՂՆ Հ|ԱՆԷ Ի ՏԱՆ|ԷՍ, ՁԺԱՄՆ:
ԽԱՓԱՆԷ, :ՑԺԸ: (318) ՀԱՑՐ|ԱՊԵՏԱՑՆ|ՆՁՈՎԱԾ:

Հրատ. Ջալալեանց, I, 194։ Դաշեան, 142—143։

11. ՍՐԱՀԻ հյուսիսային պատի արևմտյան մասում, խորանի մեջ ագուցված քարի վրա, 10 տող.

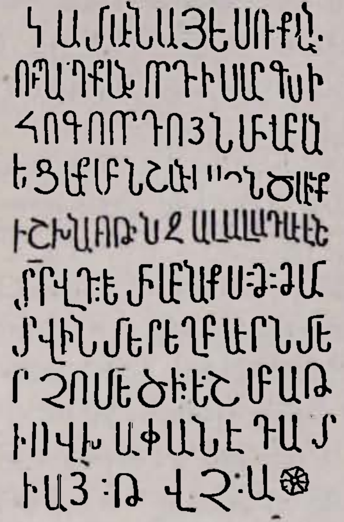

ԿԱՄԱՒՆ ԱՑ. ԵՍ ՈՒՔԱՆ| ՈՒ ՊԱՊՔԱՆ, ՈՐԴԻ[Ք] ՍԱՐԳՍԻ| ՀՈԴՈ ՈՐԴՈՑՆ, ՄԻԱԲԱՆ|ԵՑԱՔ ՍԲ. ՆՇԱՆԻ[Ս] Ը[ՆԾԱՒԻՔ]. ԻՇԽԱՆՈՒԹԻ[Ւ]Ն ՋԱԼԱԼԱ ԴԱՒԼԻՆ|. ՏՐ. Վ[ԱՐ]Դ[ԱՆ]ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔՍ:Ժ: (10) ԺԱՄ. ՏՎԻՆ ՄԵՐ ԵՂԲԱՒՐՆ ՄԵ|ՐՁՈ ՄԵԾԻ :Ե: ՇԱԲԱԹ |ԻՈՎ, ԽԱՓԱՆԷ ԴԱՏ|Ի ԱՑ. ԹՎ[ԻՆ] :ՉԱ: (1252):

Ծանոթ. Կրճատված բառերի վրա պատիվներ չեն դրված բնագրում. Տր. Տէր. այստեղ բոլոր դեպքերում Տր. Վարդան ենք վերծանում, նկատի ունենալով իմաստը, այլ տեղերում այն վերծանվում է Տր. վարդապետ և հասկացվում վանքի առաջնորդի իմաստով։

Հրատ. Ջալալեանց, I, 194—195, Դաշեան, 136,
Орбели, 476.

12. ՍՐԱՀԻ հարավային պատի արևմտյան մասում, ներքուստ, 10 տող.

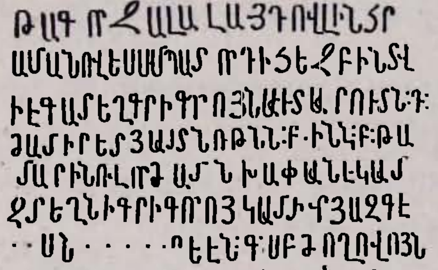

ԹԱԳ[ԱՒ]ՈՐ ՋԱԼԱԼԱՑ ԴՈՎԼԻՆ ՀՐ|ԱՄԱ|ՆՈՎ, ԵՍ ՍՄՊԱՏ, ՈՐԴԻ ՀԵՋԲԻՆ ՏՎ|Ի ԷԳԱՏԵՂ ԳՐԻԳՈՐՈՑ ՆԱ, Ի ՏԱՐՈՒՄՆ Դ:|ԺԱՄ ԻՐԵՏ ՑԱՑՏՆՈՒԹԵ[Ա]ՆՆ: :Բ: ԻՆՉ: :Բ: ԹԱ|ՄԱՐԻՆ: ՈՎ, ՈՐ ԺԱՄՆ ԽԱՓԱՆԷ ԿԱՄ|ՋՏԵՂՆ ԳՐԻԳՈՐՈՑ, ԿԱՄ ՑԻՒՐ ՑԱՋԴԷ|[ՀԱ]ՆԷ [ԴԱՏԱՊԱՐՏ]ԵԼ ԷՆ:Գ: ՍԲ. ԺՈՂՈ[ՎՈՑՆ]|. [ՆԶՈ]Վ[ԱԾ] Է ՄԵՌԵԼԱՒ]Ք ՈՒ ԿՐԵՆԴԱՆԱՒՔ, ԵՐԲ| . . . ՑԻՇԱՏԱԿՆ ԿՏՐԷ, ՈՎ, ՋԷԳԻՆ| . . [ՀԱՆ]|Է :ՅԺԸ: (318) ՀԱՑՐԱՊ|[ԵՏԱՑ ՆԶՈՎԱԾ Է:]

Ծանոթ. Արձանագրաթյան ստորին ձախ մասը ջնջված, թափված է։ Ա. Րաֆյանն այդ մասի բեկորները գտել է հատակի հողի մեջ և լրացրել, բայց այժմ չկան։

Ջալալյանը սխալներով է վերծանել սկզբի 3 տողը։ Արձանագրության ժամանակը XIII *դ. 90-ական թթ. (տե՛ս արձանագրություն № 16)։*

Հրատ. Ջալալեանց, I, 195, Դաշեան, 135,
Լուսանկ 3.

13. ՄՐԱՀԻ հարավային պատի արևմտյան մասում, նախորդից ներքև, 5 տող.

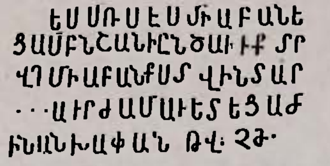

ԵՍ ՄՈՒՍԷՍ ՄԻԱԲԱՆՆ|ՑԱ. ՍԲ ՆՇԱՆԻ ԸՆԾԱԻՒՔ. ՏՐ. Վ.[ԱՐ]Դ[ԱՆ], ՄԻԱԲԱՆՔՍ ՏՎ.ԻՆ ՏԱՐ|[Ի]Ն :Բ:[Ն] ԱԻՐ ԺԱՄ ԱԻԵՏԵՑ Ա.Ծ|[Ա.]ԾՆ[Ի]Ն ԱՆԽԱՓԱՆ. ԹՎ.[Ի]Ն]: ՉԺ: (1261):

Հրատ. Դաղեան, 143 (առանց թվականի),

14. ԳԱՎԹԻ արևելյան պատի հյուսիսային մասում, մուտքից վերև, արտաքուստ (սրահի մեջ), 11 տող.

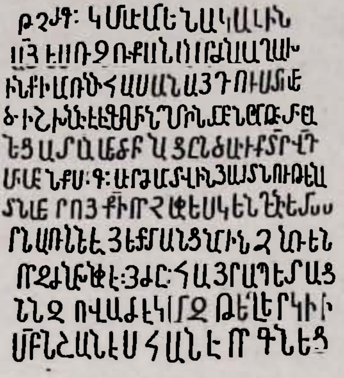

ԹՎ.[Ի]Ն]:ՉԺԳ: (1264). ԿԱՄԱՒ ԱՄԵՆԱԿԱԼԻՆ,|Ա.Ց. ԵՍ ՌՉՈՒՔԱՆ Ա.ՆԱՐԺԱՆ Ա.Ղ.Ա.Խ|ԻՆ ՔԻ. ԱՄՈՒՍԻՆ ՀԱՍԱՆԱՑ, ԴՈՒՍՏՐ ՄԵ|Ծ ԻՇԽԱՆԻՆ ԷԼԻԳՈՒՄԻՆ, ՊԱՐՈՆ ՄԱ.Ի[Ր]Ն ԹԱ.ՄԹԷԻ ՄԻԱ.ԲԱ|ՆԵՑԱ. ՏԱ.ՆՍ ՄԵԾԻՐԱՆՑ ԸՆԾԱԻՒՔ. ՏՐ. Վ.[ԱՐ]Դ[ԱՆ], |ՄԻԱԲԱՆՔՍ :Գ: ԱԻՐ ԺԱՄ ՏՎ.ԻՆ ՑԱ.ՑՏՆՈՒԹԵԱՆ ՏՆ. ՄԵՐՈՑ ՔԻ. ՈՐՉԱ.Փ ԵՍ ԿԵՆԴԱ.ՆԻ ԵՄ [Ի]Մ ՄԱ.Ի[Ր]Ն Ա.ՌՆԵՆ ԵՒ ՑԵՏ ԻՄ Ա.ՆՑՄԱ.Ն ԻՆՉ Ա.ՌՆԵՆ:| ՈՐ ՉԺԱՄՆ. ԽԱՓԱՆԷ :ՅԺԸ: (318) ՀԱ.ՑՐԱ.ՊԵՏԱ.Ց|Ն ՆԶՈՎ.Ա.Ծ Է, ԿԱ.Մ ՁԹԵՂԵՐԿԻ Ի|ՍԲ. ՆՇԱՆԷՍ ՀԱ.ՆԷ ՈՐ ԳՆԵՑ....

Ծանոթ. Չորրորդ տողում փակագիր անունը մենք վերծանում ենք Թամթէ, նկատի ունենալով նույն տեղում հիշատակված Մեծ իշխան Էլիգում անունը, որին համարում ենք Օրբելյան, որ սպանվեց Նփրկերտի արշավանքում՝ 1254 թ. և որի կնոջ անունը Թամթա էր։ Հրատարակիչը վերծանել է Թամոծի: 10-րդ տողում ՁԹԵՂ ԵՐԿԻ կապակցությունը չենք հասկանում, թեև գրված է շատ պարզ։ Թերևս վանքին տրված ընծային է վերաբերում։

Վերջում թողնված է թերի, թեև քարի վրա մեկ տողի տեղ կա։

Հրատ, Դաղեան, 140։

15. ԱՐԵՎԵԼՑԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ մուտքից հյուսիս, պատի եզրին, մի քարի վրա 6 տող.

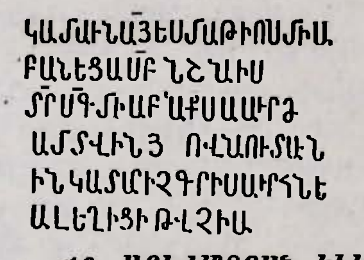

ԿԱՄԱՒՆ ԱՑ. ԵՍ ՄԱԹԻՈՍ ՄԻԱ|ԲԱՆԵՑԱ. ՍԲ. ՆՇԱՆԻՍ|. ՏՐ. Մ[ԱՐ]Գ[Ի]Ս], ՄԻՍԲԱՆՔՍ :Ա: ԱԻՐ Ժ|ԱՄ ՏՎ.ԻՆ ՑՈՎ.ԱՆՈՒ ՏԱԻՆ|ԻՆ. ԿԱՏԱՐԻՉ ԳՐԻՍ ԱԻՐՀՆԵԱԼ ԵՂԻՑԻ. ԹՎ.[Ի]Ն] :ՉԻԱ: (1272):

Հրատ. Դաղեան, 141։

16. ԱՐԵՎՄՏՑԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ սրահից բացվող մուտքի կողքին, № 86/ս ներքև, 10 տող.

ԵՍ ՄՈՒՇԵՂ, ՈՐԴԻ ՀԵՉ|ԲԻՆ ՄԻԱԲԱՆԵՑԱ ՍԲ. ՈՒԽՏԻՍ, ԳՆԵՑԻ ՉՍԲ. ՆՇԱՆՍ ԵՒ| ՉՉԵՂԱՑԱ ԱԿՆ ԵՒ ՏՎ.Ի| Ի Վ.ԱՆՔՍ ՏՐՍ ԵՒ ՄԻԱԲ|ԱՆՔՍ ԽՈՍՏԱՑԱՆ Ի ՏԱՐՈՒՄՆ:Բ: ԺԱՄ| ԱՌԱՔԵԼՈՑ ՏԱԻՆ|ԻՆ. ՈՎ. ԽԱՓԱՆԷ ԴԱՏԻ| ՑԱ.Ց. ԹՎ.. :ՉԽԲ: (1293):

Հրատ. Դաղեան, 142։ Բարխուդարեանց, 171 (թերի)։ Ջալալեանց, I, 194 (թերի և աղավաղված)։

Լուսանկ, 4։

17. ՍՐԱՀԻՑ ղեպի հյուսիս ղանվող եկեղեցու մուաքի կողին, 11 տող.

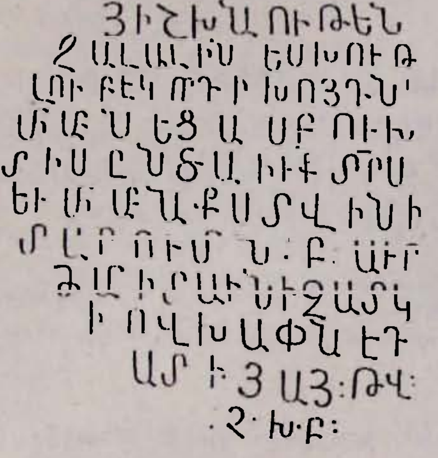

ՑԻՇԽԱՆՈՒԹԻՆ| ՋԱԼԱԼԻՆ. ԵՍ ԽՈՒԹ|ԼՈՒԲԷԿ ՈՐԴԻ ԽՈՑԴ[Ա]ՆԱ| ՄԻԱԲԱՆԵՑԱ. ՍԲ. ՈՒԽ|ՏԻՍ ԸՆԾԱԻՒՔ. ՏՐՍ ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔՍ ՏՎԻՆ Ի |ՏԱ-ՐՈՒՄՆ:Բ: ԱԻՐ| ԺԱՄ Ի ՏԱԻՆԻ ՋԱՏԿ|Ի. ՈՎ ԽԱՓԱՆԷ Դ|ԱՏ[Ի] Ի ՑԱ.Ց. ԹՎ[ԻՆ]|:ՁԽԲ: (1293):

Հրատ. Բարխուդարեանց, 170, Դաղեան, 137,
Լուսանկ. 5

18. ՍՐԱՀԻՑ ղեպի հյուսիս ղանվող եկեղեցու մուաքի կողին, նախորդի մոտ, 10 տող.

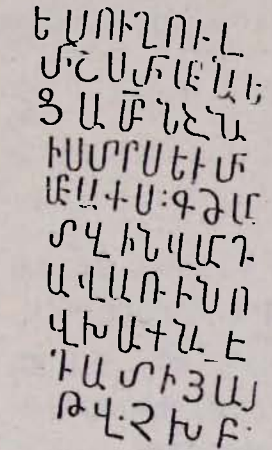

ԵՍ ՈՒՂՈՒՎ|ՄԻՇՍ ՄԻԱԲԱՆԵ|ՑԱ. ՍԲ. ՆՇԱՆ:|ԻՍ ՏՐՍ ԵՒ ՄԻ|ԱԲԱ[Ն]ՔՍ :Գ: ԺԱՄ| ՏՎԻՆ ՎԱՐԴ|ԱՎԱՌԻՆ. Ո|Վ ԽԱ ՓԱՆԷ| ԴԱՏԻ ՑԱ.Ց.|ԹՎ. :ՁԽԲ: (1293):

Հրատ. Դաղեան, 137,
Լուսանկ. 6

19. ՍՐԱՀԻ հարավային պատի տակ, ներքուստ, մեծ տապանաքարի վրա, 2 տող.

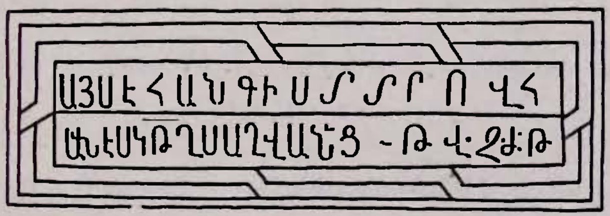

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՏՐ. ՈՎՀ|ԱՆԷՍ Կ[Ա]Թ[Ո]Ղ[Ի]ԿՈ[Ս][Ի]Ն ԱՂՎԱ-Ն[Ի]Ց. ԹՎ. :ՋԺԹ: (1470):

Հրատ. Բարխուդարեանց, 171 (առանց թվականի), Դաղեան, 139,

20. *ՍՐԱՀԻ հարավային պատին. ներքուստ, 6 տող.*

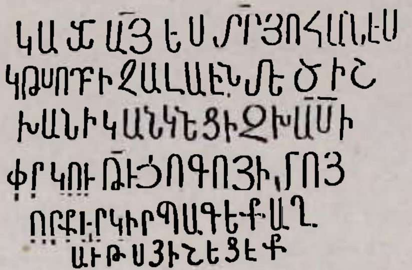

ԿԱՄ⌊ԱԻ⌋Ն ՌՑ. ԵՍ ՏՐ. ՅՈՀԱՆԷՍ| Կ⌈Ա⌉Թ⌊ՈՂԻ-
ԿՈ⌋Ս, ՈՐ⌈Ի ՋԱԼԱԼԻ⌈Ն ՄԵԾ ԻՇ|ԽԱՆԻ, ԿԱՆԳՆԵ-
ՑԻ ԶԽԱ⌈Չ⌉Ս Ի| ՓՐԿՈՒԹԻ. ՀՈԳՈՑ ԻՄՈՑ.|ՈՐՔ
ԵՐԿԻՐՊԱԳ:ԵՔ ԱՂ|ԱԻԹՍ ՅԻՇԵՑԷՔ.

Ծանոթ. *Թվականը որոշվում է նախորդով և հաջորդով։*

Հրատ. Ջալալեանց, I, 194։ Դաշեան, 138։

21. *ՍՐԱՀԻ հարավային պատի տակ կանգնած խաչքար, վրան մնացել է միայն թվականը.*

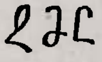

:ՋԺԸ: (1469):

Ծանոթ. *Այս երեք արձանագրությունները իրար հետ կապված են։ Խաչքարի վրա եղած արձանագրությունը խիստ վնասված և մամռակալած է, ու չի վերծանվում։*

22. *ՍՐԱՀԻ արևելյան պատին ներքուստ հենած գեղաքանդակ խաչքարի վրա 8 տող.*

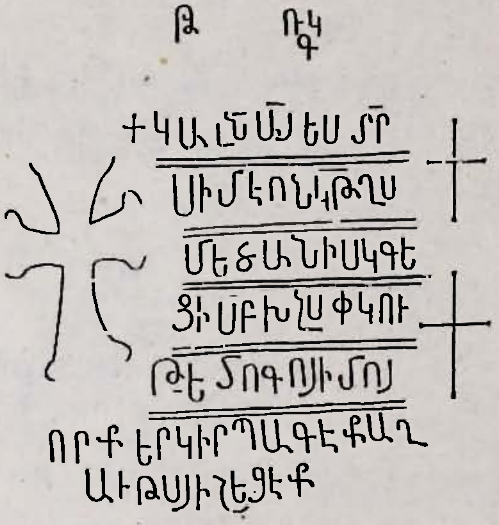

ԹՎ. :ՌԿԳ: (1614).|ԿԱՄԱՒՆ ԱՑ. ԵՍ
ՏՐ.|ՍԻՄԷՈՆ Կ⌈Ա⌉Թ⌈Ո⌉Ղ⌈Ի:ՈՍ| ՄԵԾ⌈Ա-
ՐԱ⌉ՆԻՍ Կ⌊ԱՆ⌋Գ⌊Ն⌋Ե|ՑԻ ՍՒ. Խ⌊Ա⌋ՉՍ
Փ⌊Ր⌋ԿՈՒ|Թ Ե ՀՈԳՈՑ ԻՄՈՑ.|ՈՐՔ ԵՐԿԻՐ-
ՊԱԳԷՔ ԱՂ|ԱԻԹՍ ՅԻՇԵՑԷՔ:

Հրատ. Դաշեան, 140 (առանց թվական)։
Լուսանկ. 7

23. *ՍՐԱՀԻ արևմտյան բացվածքի ամբողջ երկարությամբ՝ մի տափակ գերեզմանաքարի վրա. 2 տող.*

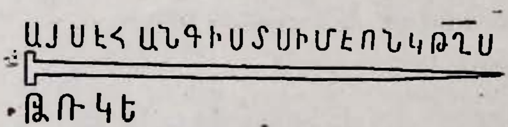

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՍԻՄԷՈՆ Կ⌈Ա⌉Թ⌈Ո⌉Ղ⌈Ի-
ԿՈ⌉Ս|⌈ԻՆ⌉.| ԹՎ. :ՌԿԵ: (1616):

Հրատ. Բարխուդարեանց, 171։ Դաշեան, 139։

24. ԱՐԵՎՄՏՑԱՆ դավթի մուտքի կողին, ․արտաքուստ, երեք քարերի վրա.

ԻՌՃԿԷԹՆ
ԿԱՄԱՆ Ա̅Յ
ԵՍՄԱՀՏ
ԵՍԻՅԱՌ
ԹՆՍՆՈՐ
ՈԳԵՑԻՋՍԲԵԿ
ԵՂԵՑՈՅՍԵՐԿՌ
ԴՌՌՆՅՇՏԿԻՆՁ
ԵԻԾՆՈՂԱՑԻՄ
ՈՎՈՔԿԱ
ԴԱՔ
ՈՂՈՐ
ՄԻԱ
ՍԵՔ

Ի ։ՌՃԿԷ։ (1618) ԹՎ[Ի]Ն.| ԿԱՄԱԻՆ Ա̅Ց.| ԵՍ ՄԱՀՏ|ԵՍԻ ՑԱ-ՐՈՒ|Թ[ԻՒ]ՆՍ ՆՈՐ|ՈԳԵՑԻ Ջ̅Ս̅Բ. ԵԿ|ԵՂ,ԵՑՈՑՍ ԵՐԿՈՒ| ԴՌՒՌՆ Ց[Ի]Շ[Ա]Տ[Ա]Կ ԻՆՋ| ԵՒ ԾՆՈՂ,ԱՑ ԻՄ.| ՈՎ ՈՔ ԿԱՐ|ԴԱՔ|, Ո-Ղ,ՈՐ|ՄԻ Ա|ՍԷՔ։

Հրատ. Դադեան, 146։

25. ԱՐԵՎՄՏՑԱՆ դավթի մուտքի կողին, նախորդ արձանագրված քարի արևմուտք նայող երեսին, 6 տող.

ԵՍՅ
ԱՐՈ
ԻԹԻ
Ն ԿՐ
ԵՑԻ
ՋԱՎ

ԵՍ Ց|ԱՐՈ|ԻԹԻ|Ն ԿՐ|ԵՑԻ| ՋԱՎ,[Ա]Զ[Յ].

Ծանոթ. Համարում ենք ժամանակակից նախորդին, հիշատակված շինարարությանն օժանդակել է ավազ կրելով։

Հրատ. Դադեան, 146։

26. ՀՑՈՒՍԻՍԱՑԻՆ եկեղեցու սրահի մեջ բացվող մուտքի կամար՝ բարավորի վրա. 7 տող.

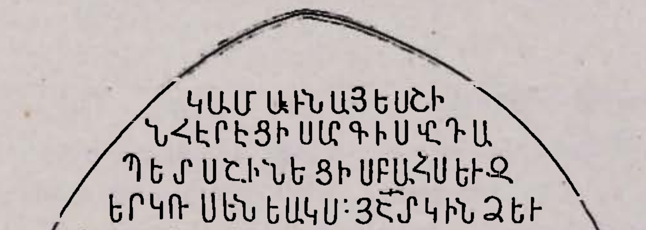

ԿԱՄԱԻՆ Ա̅Ց. ԵՍ ՇԻ|ՆՀԷՐԷՑԻ ՍԱՐԳԻՍ Վ[Ա]Ր]ԴԱ|ՊԵՏՍ ՇԻՆԵՑԻ ՍՐԱՀՍ ԵՒ Ջ|ԵՐԿՈՒ ՍԵՆԵԱԿՍ. ՑԻՇԱՏԱԿ ԻՆՋ ԵՒ| ԾՆՈՂԱՑ ԻՄՈՑ. Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏ|ՈՒԹԵ. ՏԱՆՍ ԱՂՈՒԱՆԻՑ Տ̅Ն̅. ԵՍԱՅԻ| ՍՐԲԱ-ՁԱՆ Կ[Ա]Թ[Ո]Ղ[Ի]Կ[Ո]ՍԻՆ. Ի ։ՌՃՀԴ։ (1725) ԹՎ[Ի]Ն։

Լուսանկ. 8

27. ՍՐԱՀԻ հյուսիսային պատին ներքուստ, 7 տող.

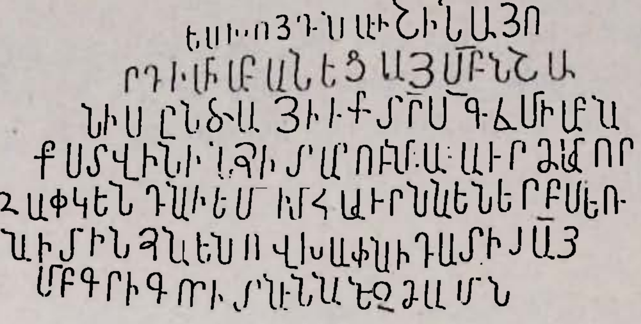

ԵՍ ԽՈՅԳԱՆ, ԱԻՇԻՆԱՑ Ո|Ր-
ԴԻ ՄԻԱԲԱՆԵՑԱՑ ՍԲ. ՆՇԱ|-
ՆԻՍ ԸՆԾԱՅԻՒՔ. ՏՐ. ՍԱՐ-
ԳԻՍ ԵՒ ՄԻԱԲԱՆ|ՔՍ ՏՎԻՆ
ԻՆՁ Ի ՏԱՐՈՒՍՆ :Ա: ԱԻՐ
ԺԱՄ. ՈՐ|ՉԱՓ ԿԵՆԴԱՆԻ ԵՄ
ԻՄ ՀԱՒՐՆ ԱՆԵՆ, ԵՐԲ ՄԵ-
Ռ|ԱՆԻՄ ԻՆՁ ԱՆԵՆ. ՈՎ
ԽԱՓԱՆԻ ԴԱՏԻ ՑԱՑ.|ՍԲ.
ԳՐԻԳՈՐԻ ՉԱԻՆ ԱՆԵՆ
ՋԺԱՄՆ:

Ծանոթ. *Ժամանակը որոշվում է տեր Սարգիս առաջնորդի անվան հիշատակումով։ Տեր Սարգիսը հիշատակված է 1223 և 1241 թվականների արձանագրությունների մեջ։*

Հրատ. Դաղեան, 137—138։

28. ՀՅՈՒՍԻՍԱՅԻՆ եկեղեցու սրահի մեջ բացվող մուտքի մոտ, անկյունում։ Երեք իրարից անջատ քարերի վրա, 17 տող.

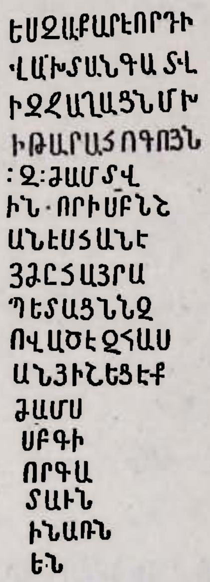

ԵՍ ԶԱՔԱՐԷ, ՈՐԴԻ| ՎԱԽՏԱՆԳԱ ՏՎ.|Ի ԶՉԱՂԱՑՆ ՄԽ|Ի-
ԹԱՐԱ ՀՈԳՈՅՆ. :Զ: ԺԱՄ ՏՎ.|ԻՆ: ՈՐ Ի ՍԲ. ՆՇ|ԱՆԷՍ
ՀԱՆԷ| :ՅԺԸ: (318) ՀԱՅՐԱ|ՊԵՏԱՑՆ ՆԶ|ՈՎԱԾ Է: ՉՀԱ-
Ս|ԱՆ ՑԻՇԵՑԷՔ: ԺԱՄՍ| ՍԲ. ԳԻ|ՈՐԳԱ| ՏԱԻՆ|ԻՆ ԱՌՆ|ԵՆ

Ծանոթ. *Առաջին քարի վրա 4 տող է, երկրորդին՝ 7 և երրորդին՝ 6 տող.*

Զաքարեն կոչվել է նաև Նասրադավէ. Վախթանգ II, Տոնկիկի որդին է և Հասան Ջալալ Դոլիի եղբայրը։ Կենդանի էր մինչև 1224 թվականը։

Հրատ. Դաղեան, 111։

29. ՍՐԱՀԻ արևմտյան պատին, եկեղեցու մուտքի մոտ 23 տող.

Ես Զաքարէ որդ|ի Վախտանգա, տն |խաչիկն տվի զխ|նձորիսա կոո| երկիրն ի տուն| Մեծառեանց| տր. Սարգիս ես մ|եզ :Ժ: աւր ժամ ի| տարում :Ե: ինձ| :Ե: անուանո| իմո Արզութա|քունին, արքո| խաչի տանին. |որ զժամն խափ|անէ կամ զկոո|երկիրն ի սբ. նշա|նէս հանէ :ՅԺԸ: (318) |Հայրապետ|ացն նզովա|ծ է, և մեր մեղ|ացս պարտակ|ան է. կատարիչ| գրոյս աւրհնած է:

Ծանոթ. *Այս արձանագրությունը տեղում չենք նկատել, արտագրում ենք Դաղյանից. տես նաև Ջալալյանցը, բայց թերի և աղավաղված։ Ժամանակակից է նախորդին, XIII դարի առաջին կես։*

Հրատ. Ջալալեանց, I, 195, Դաղեան, 136։

30. ՄՐԱՀԻ հարավային պատին. ներքուստ. 6 տող.

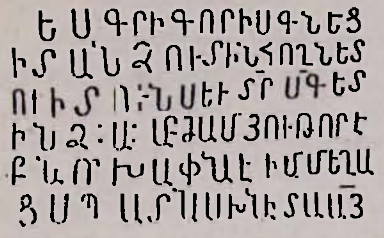

ԵՍ ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԳՆԵՑ|Ի ՏԱՆՁՈՒՏԻՆ ՀՈՂՆ, ԵՏ|ՈՒ Ի ՏՈՒՆՍ, ԵՒ ՏՐ ՍԱՐԳԻՍ ԵՏ| ԻՆՁ ։Ա։ ԱԻՐ ԺԱՄ. ՑՈՒԹՈՐԷ|ՔԻՆ. ՈՐ ԽԱՓԱՆԷ ԻՄ ՄԵՂԱ|ՑՍ ՊԱՏԱՍԽԱՆԻ ՏԱ ՙԱՑ։

Ծանոթ. *Տեր Սարգիս առաջնորդը հիշատակված է 1223 և 1241 թթ. արձանագրություններում։*

Հրատ. Դաղեան, 141։

31. ԲԱԿԻ արևմտյան մասում, կիսաքանդ շենքերի մեջ ընկած են երկու բեկորներ.

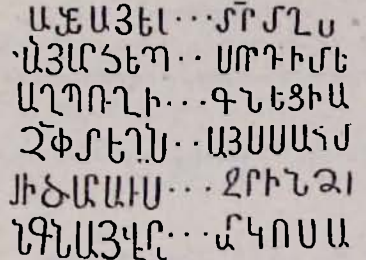

. . . . . ԿԱՄԱԻՆ ԱՑ. ԵՍ ՏՐ ՏՂԱ . . . . . |
. . . . ԱՐՀԵՊ[Ի]ՍԿՈՊՈ[Ս], ՈՐԴԻ Մ[Ե]Ծ[Ի]|
ԱՂՊՈՒՂԻ[Ն] ԳՆԵՑԻ Ա . . . . . . |
ՋՓ ՏԵՂՆ . . . ԱՑՍ ՍԱՀՄ[Ա]ՆԱԻՔ|
Ի ԾԱՐԱԻՍ . . . ՋՐԻՆ Ջ[Ո]Ր[Ի]Ն . . . . . |
Ն ԳՆԱՑ ՎԷՐԱ ՄԱՐԿՈՍԱ . . . . |

Լուսանկ. 9 *(առաջին քարի)։*

32. ԲԱԿԻ արևմտյան մասում, նախորդների մոտ, փոքր բեկորի վրա 3 տող.

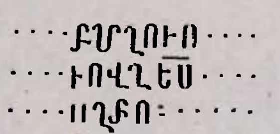

Ծանոթ. *Արձանագրության միջին մասն է, իմաստ չի ստացվում։*

Լուսանկ. 9

33. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ եկեղեցու (ղավիթ) հյուսիս-արևելյան մասում, պատի խորքում, ընկած տափակ սալաքարի վրա. 2 տող.

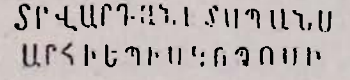

ՏՐ. ՎԱՐԴԱՆ Է ՏԱՊԱՆՍ| ԱՐՀԻԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ։

Ծանոթ. *Հավանաբար վանքի այն առաջնորդն է, որը հիշատակված է 1241, 1250, 1265 թթ. արձանագրությունների մեջ։*

Հրատ. Դաղեան, 145։ Բարխուդարեանց, 170։

34. ԲԱԿՈՒՄ ընկած մի բեկոր, ամեն կողմից ջարդոտված։

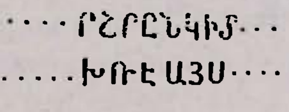

35. ԲԱԿՈՒՄ ընկած մի բեկոր, ամեն կողմից ջարդոտված։

· · · Ա·ՐՍԳՐ· · · · ·
· · ՊՈՂՆԻՍ·Ì· · · · ·
· · ՍԱՓԱՆՄԵՐՄ· · ·

Արձանագրություններ, որոնք այժմ տեղում չկան կամ բոլորովին եղծված են։

36. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ գավթի մեջ, տապանաքարի վրա.

Այս է Առըստակիս կթղկս

Հրատ. Բարխուդարեանց, 171, Դաղեան, 139։

37. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ գավթի մեջ, նախորդին կից, տապանաքարի վրա.

Սիմէոն կթղկս.

Հրատ. *Բարխուդարեանց, 171 (Սիմէոն եպիսկոպոս)։ Դաղեան, 139։*

38. ՏԱՆԻՔԻՆ որպես շինանյութ օգտագործված մի քարի վրա. 4 տող.

Կամավ Այ. եւ Աւաքել, Մխիթար. Բարգոժան երեց միաբանեցաք տանս մեծարանց տր.| վդ և միաբանքս.

Ծանոթ. *Եթե տեր Վարդան առաջնորդն է նշված, ապա* XIII *դարի կեսին է վերաբերում։*

Հրատ. *Դաղեան, 147։*

39. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ գավթի մուտքի առաջ, տապանաքարի վրա, 5 տող.

Այս է տապան Մելքիսեդեկ վարդապետին, որ էր որդի Աղասարեանց Սարգիս Բէկին, սա միաբան էր Յակովբայ սրբոյ վանքին, բարի կրօնիւք խառն և հինգ ամս լիովին, վախճանեցաւ 18 սեպտեմբերի, 1850 ամին։

Հրատ. *Դաղեան, 146։*

40. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ գավթի մուտքի առաջ, նախորդի մոտ, տապանաքարի վրա. 3 տող.

Տապան տէր Գասպարին և տէր Գասպարեանց. սա էր միաբան Սրբոյն Յակոբայ վանին։

Հրատ. *Դաղեան, 146։*

41. ԲԵԿՈՐԻ ՎՐԱ, 4 տող.

Այս է| արձա| աղագ| ի.

Ծանոթ. *Գուցե «արձան»։*

Հրատ. *Դաղեան, 141։*